

KODĖL KAPITALIZMAS, KUR DEMOKRATIJA?

Zenonas Norkus. *Kokia demokratija, koks kapitalizmas? Pokomunistinė transformacija Lietuvoje lyginamosios istorinės sociologijos požiūriu.* – Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2008. – 744 p. – Santr. angl. – ISBN 978-9955-33-231-2.

Zenono Norkaus magnus opus *Kokia demokratija, koks kapitalizmas?* pelnytai nusipelnė besąlygiškų pagyrų. Vienas Alberto Camus romano herojus pasakoja mums apie savo keistą pomėgį – bandymą parašyti tokį grožinės literatūros kūrinį, kurį perskaitę žmonės susižavėjimo pagauti tiesiog nebyliai nukeltų kepurės. Galime sakyti, kad Zenonas Norkus parašė akademinį veikalą, kuris gali pretenduoti į tokią nebylią pagarbą. Tai vokiškai sistemiškas beveik 750 puslapių veikalas, parašytas XXI amžiuje ne kur nors Šiaurės Amerikoje ar Humboldto akademinės tradicijas bandančioje išsaugoti Vokietijoje, bet vienoje skurdžiausioje Europos akademinėje aplinkoje – pokomunistinėje Lietuvoje. Šis faktas yra svarbus, nes dar labiau išryškina titaniškos Norkaus akademinės pastangos rezultatą. Šiandien gyvename oligarchinio kapitalizmo laikais, kai filosofija ir teorinė sociologija yra nevertinamos, tačiau jaučiamas ekonominio efektyvumo argumentais besivadovaujančios Vyriausybės spaudimas kurti bereikšmius akademinis tekstus, kurių, būkime atviri, niekas neskaito. Mažiausiai 90 procentų akademinis tekstų yra rašomi pirmiausia dėl to, jog turime kopti savo akademinės karjeros laiptais. Žinoma, to nedarydami tiesiog negalėtume išgyventi. Taip ir sukamės uždaramė rate, kuomet akademiniai standartai yra negrįžtamai infliuojami. Zenonui Norkui stebuklingai

pavyksta ne tik išlikti šioje nuskurdintoje akademijoje, bet ir parašyti veikalą, kuris savo apimtimi ir ambicija pralenkia daugelį kur kas brandesnių ir turtingesnių akademinis kultūrų veikalus. Autorius demonstruoja ne tik milžinišką erudiciją ir sistemiskumą, bet ir gilią metodišką pasirinktos problematikos analizę. *Kokia demokratija, koks kapitalizmas?* – tai veikalas, kuris bus skaitomas, bus kritikuojamas, apie jį bus diskutuojama, iš jo bus mokomasi, knyga, kuri taps ir jau dabar tapo Lietuvos lyginamosios sociologijos klasika.

Kokia demokratija, koks kapitalizmas? – tai neetnocentriškos lituanistinės lyginamosios sociologijos darbas. Jame bandoma išsamiai paaikškinti pokomunistinių kraštų politinę ir ekonominę transformaciją. Autorius pagrįstai kritikuoja etnocentriškai orientuotus Lietuvos socialinius ir humanitarinius mokslus už jų neretai pasitaikančią „lokaliai parapijinę“, „pasyvią“ ir „gynybinę“ orientaciją (p. 52). Tačiau pati veikalo struktūra ir tematika iš dalies patvirtina kaip tik tokią orientaciją – 744 puslapių knygos tematinis epicentras yra lokalizuota Lietuvos problematika, t. y. Lietuvos pokomunistinė transformacija kitų pokomunistinių kraštų kontekste. (Tiesa, knygoje Lietuvai skiriama ne tiek ir daug, tačiau lokalizuotą Lietuvos problematikos svarbą byloja pavadinime esanti antraštė „Pokomunistinė transformacija Lietuvoje lyginamosios istori-

nės sociologijos požiūriu“.) Zenonas Norkus užsimena, kad kuo visuomenė turi didesnę politinę, kultūrinę ir ekonominę reikšmę kitų kraštų atžvilgiu, tuo tokios visuomenės socialiniai ir humanitariniai mokslai yra mažiau į save ir savo kultūrą orientuoti. Todėl nebūtinai galime sutikti su autoriaus mintimi, kad savos kultūros ir visuomenės tyrimai turi prioritetinį statusą joje gyvenantiems mažos šalies tyrėjams (p. 51). Socialiniai ir humanitariniai mokslai, tarp jų ir lyginamoji sociologija, šiandien yra pirmiausia reikšmingi tiek, kiek jie yra universalūs visai pasaulio akademijai. Žinoma, Norkaus darbas yra reikšmingas universalios socialinio diskurso kontekste. Kaip bebūtų, orientacija į pokomunistinės Lietuvos realybę dominuoja. Tai lemia ir pačią veikalo struktūrą. Pradėdamas iš labai toli ir bandydamas apibendrinti lyginamosios sociologijos raidą ir metodologiją, Norkus imasi komunizmo teorijos bei praktikos aptarimo tam, kad būtų įmanoma kontekstualizuoti ir tokiu būdu geriau suprasti pokomunistinę Rytų Europos ir kitų pokomunistinių kraštų transformaciją. Taigi autoriaus mintis juda nuo bendrų gausybės lyginamosios sociologijos bei sovietologijos teorijų, analizuojančių komunistinę praktiką Sovietų Sąjungoje, per kapitalizmo bei demokratijos teorijas prie Lietuvos atvejo, lyginant jį su kitų Rytų Europos kraštų, ypač Estijos ir Slovėnijos, pokomunistine transformacija. Vertinant darbą bendriausia prasme, Zenono Norkaus teorinės minties trajektorija bei užmanymas yra maždaug toks: norint suprasti Lietuvos socioekonominę realybę, t. y. jos politinį, socialinį bei ekonominį išsivystymo lygį, būtina visapusiškai išanalizuoti ne tik komunizmo teoriją ir praktiką, bet ir suprasti bei išsamiai aprašyti liberalią demokratiją bei įvairias kapitalizmo formas, t. y. tą socialinę ir ekonominę realybę, į kurią Lietuva įsiliejo po Nepriklausomybės atgavimo.

Metodologine prasme veikalas parašytas kaip lyginamosios istorinės sociologijos darbas. Nuo pat pirmų puslapių vyrauja stiprus istorizmo aspektas, kuris įgalina autorių vertinti socialinius procesus istoriškai, o neretai ir evoliuciškai. Pradėjęs nuo bendros sociologinės modernizacijos teorijos, Norkus skyrius po skyriaus priartėja prie tyrimo objekto – pokomunistinės ekonominės ir politinės transformacijos lyginamosios analizės. Modernizacijos teorijos, kurias drąsiai galima laikyti vienomis svarbiausiomis modernioje sociologijoje teorijomis, yra reikšmingos kaip tik dėl to, jog Zenonas Norkus aptaria pokomunistinę transformaciją europietiškos modernybės kontekste. Koks yra komunizmo santykis su Europos modernybe? Ar komunizmo praktika, įkūnyta Sovietų Sąjungoje ir kitose marksizmo-leninizmo doktrina sekusiose valstybėse, yra „turbomodernizacija“, t. y. tam tikra forsautos modernybės atšaka, ar tai greičiau yra europietiškos modernybės regresija? Pasirinkta lyginamosios sociologijos teorinė prieiga neleidžia Norkui atsakyti į šį klausimą vienareikšmiškai. Daugiau į Vakarų kultūriškai orientuotuose kraštuose, t. y. tuose kraštuose, kuriuose socialinė ir ekonominė modernizacija buvo išibėgėjusi iki Antrojo pasaulinio karo (pirmiausia Lenkijoje, Čekijoje, Vengrijoje), iš viršaus primesto marksizmo-leninizmo praktika turėjo regresyvų socialinį pobūdį. Tuo tarpu tokiuose Rytų Europos kraštuose kaip Ukraina, Rusija, Baltijos valstybėse (ypač Lietuvoje), taip pat ir Vidurio Azijos kraštuose, sovietinio socializmo statyba bent iš pradžių veikė kaip alternatyvus modernizacijos (skubota bei visa apimanti industrializacija, sekuliarizacija, visuotinis raštingumas) procesas. Tačiau šis modernizacijos procesas nuo pat praeito amžiaus aštuntojo dešimtmečio pabaigos buvo pasmerktas išsigimti kartu su totalitarinės, o vėliau autoritarinės, komunistinės nomenklatūros išsigimimu.

Zenono Norkaus pasirinkta lyginamosios istorinės sociologijos metodologija tiriamo objekto požiūriu yra prasminga. Ji puikiai įgalina autorių atskleisti pokomunistinės Lietuvos socioekonominę transformaciją ne tik kitų Rytų Europos kraštų, bet ir plataus socialinių bei politinės ekonomijos teorijų kontekste. Tačiau antroji knygos dalis, plačiai analizuojanti komparatystikos metodologijos dilemas, nepaisant (o gal kaip tik dėl) Zenonui Norkui būdingos enciklopedinės erudicijos, yra paprasčiausiai per ilga. Ši metodologinė dalis – tai studija studijoje, kuri mažai ką bendro turi su veikale analizuojama problematika. Autorius analizuoja neabejotinai reikšmingas lyginamųjų socialinių mokslų metodologines dilemas (kokios lyginamosios socialinės analizės ribos, kiekybinių bei kokybinių atvejų analizės privalumas ir trūkumas, Ch. Ragino sintetinį lyginamąjį metodą), tačiau organiškai šis skyrius nėra tiesiogiai susijęs ar teoriškai pateisinamas bendro Norkaus lyginamojo tyrimo kontekste. *Kokia demokratija, koks kapitalizmas?* yra ir taip itin didelės apimties veikalas, todėl metodologinės dalies atsietumas nuo pačios tyrimo tematikos menkina viso veikalo kokybę. Beje, šis bruožas – įvairių autorių teorijų išsamus referavimas – yra būdingas ir kitiems knygos skyriams, tačiau I, III, IV, V, VI ir VII dalyse tai yra tiesiogiai susiję su pačia tiriamojo objekto problematika, o be to, toks referavimas nėra savitikslis, nes įgalina autorių kritiškai vertinti aptarinėjamas teorijas. Tiesa, labai dažnai šitoks kvalifikuotas vertinimas yra nukeliamas į skyriaus ar poskyrio pabaigą ir būna itin trumpas, tačiau, kad ir koks bebūtų, visgi suteikia Norkaus argumentams tęstinumą bei kryptį. Tuo tarpu antroji dalis yra vadovėlinis bandymas sukvalifikuoti visus įmanomus lyginamosios sociologijos atvejus ir metodus, nebandant metodologinės dalies tiesiogiai susieti su tais metodologiniais

įrankiais, kurie yra naudojami pačioje studijoje. Gera teorinės studijos metodologinė dalis visuomet yra reflektuvi, tuo tarpu II dalis tokia nėra.

Knygos svarbiausia teorinė-normatyvinė prielaida slypi Zenono Norkaus įsitikinime, kad kapitalizmas ir liberali demokratija kartu paėmus yra racionaliausia iš įmanomų modernių ekonominio ir politinio gyvenimo organizavimo sistemų. Norkaus istorinė lyginamoji prieiga suteikia galimybę kur kas plačiau vertinti ekonominę ir socialinę realybę. Pirmoje dalyje analizuojamos socialinės teorijos, t. y. modernizacijos, JAV ir Europos lyginamosios sociologijos teorijos, Immanuelio M. Wallersteino *world-system*, postmodernizmo bei globalizacijos teorijos yra interpretuojamos globalizacijos teorijos, kurią Norkus supranta kaip modernizacijos teorijos atgimimą, „vindikavimo“ link. Kabutės čia reiškia, kad neoliberalią globalizacijos teoriją Norkus tiesiogiai nelaiko normatyviniu žmonių istorijos vystymosi idealu, bet greičiau dominuojančia socialinių mokslų paradigmine teorija. Kaip tik taip Norkus vertina Wallersteino pasaulinės sistemos teoriją bei įvairius postmodernistus teigdamas, kad pirmoji tapo „marginaliu socialinės minties reiškiniu“ (p. 95), o postmodernistai yra kairiųjų intelektualų mada, kuri niekada nebuvo ir negalėjo būti dominuojančia teorija. Šia prasme Zenono Norkaus istorizme galime aptikti ne tik hegeliškų, bet ir Foucault stiliui būdingų elementų. Tai yra „racionalus“ antrepreneriškas kapitalizmas (RAK) bei liberalios demokratijos teorinis diskursas yra iš dalies ir racionaliausias, ir dominuojantis. Jis yra racionaliausias, nes radikalūs alternatyvūs teoriniai projektai nuo revizionistinio socializmo, marksizmo-leninizmo iki rinkos socializmo neatitinka tikrovės dėl to, jog realiai egzistavusio komunizmo ir/ar socializmo projektas so-

vietiniame lageryje sugriuvo arba buvo palapsniui transformuotas į rinkos kapitalizmą, pavyzdžiui, Kinijoje. Kita vertus, įvairios alternatyvios teorijos, pradedant pasaulinės sistemos ir baigiant postmoderniomis, yra tiesiog, marginalijos – jos nesugeba adekvačiai atspindėti dominuojančios realybės, tad Norkus renkasi tas teorijas, kurios šiandien geriausiai gali paaiškinti dominuojančią socioekonominę tvarką. Tokias *a la* Foucault tipo genealogines socialinių teorijų interpretacijas aptinkame 2 skyriuje, kur Norkus analizuoja politines priežastis, lėmusias lyginamųjų socialinių mokslų susiformavimą JAV: „[Lyginamosios sociologijos ir politologijos išplitimas] įvyko ne tik dėl to, kad į JAV sociologiją įsiliejo imigrantų iš Europos, bėgančių nuo nacistų bei komunistų persekiojimų, srovė. Šias permainas visų pirma lėmė naujas JAV, kaip valstybės su globaliais interesais ir laisvo pasaulio lyderės, kurios užsienio politika tapo lemiamu tarptautinių santykių veiksniu, statusas. JAV aukštojo mokslo sistemos atsakas į šį iššūkį buvo greitas ištisos regionų studijų sistemos sukūrimas“ (p. 73).

Taigi, panašiai kaip Michelis Foucault, Norkus dažnai ne tiek kvestionuoja vidinių teorijų teisingumą, kiek analizuoja ir pabrėžią tų teorijų svarbą, kurios dėl tam tikrų galios institucijų ir struktūrų balanso susidarymo tapo dominuojančiomis. Žinoma, Norkaus istorizmas skiriasi nuo Foucault tuo, kad pastarojo genealogijos tikslas yra pasipriešinimas (mikrorezistencija, kaip tai vadino pats Foucault), tuo tarpu Norkus išlieka neutralus ir jokio pasipriešinimo nesiūlo. Zenonas Norkus šventai tiki veberišku kapitalizmo racionalumu, tikriausiai daugiau nei pats Weberis.

Liberalų ir gerai veikiančių kapitalizmą, t. y. tokį kapitalizmą, kurį sekdamas Weberiu, Norkus pavadina RAK. Jo link, pasak autoriaus, turi judėti pokomunistinė transfor-

macija. Tiesa, kalbėdamas apie „teisingą“ išėjimo iš komunizmo kelią, Norkus naudoja kabutes. Visgi knyga yra parašyta kaip tik šioje normatyvinėje paradigmoje: rinkos kapitalizmas ir liberali demokratija, kurias aptinkame labiausiai ekonomiškai išsivysčiusiuose kraštuose, yra tas *topos*, į kurią pokomunistinių kraštų ekonominiai ir politiniai režimai turėtų konsoliduotis. Žinoma, tai nereiškia rinkos kapitalizmo ir liberalios demokratijos realybės homogeniškumo – jos įvairovei aptarti Norkus paskiria keletą knygos skyrių (visų pirma 13, 17 ir 18). Tačiau ši išeitinė pozicija nėra kritiškai reflektuojama – autorius pačiu kapitalizmo „racionalumu“ net nebando teoriškai suabejoti. Šia prasme Norkaus istorinė lyginamoji sociologija nėra ir nepretenduoja būti kritine socialine teorija.

Šitokia pokomunistinės transformacijos bei „Vakarų“ vijimosi problematika yra kiek per ilgai užsitęsęs ir vis savęs neįveikiantis diskursas, kuris byloja apie tam tikrą lietuviško mentaliteto, taip pat teorinės minties, nevisavertiškumą. Net ir Norkaus, t. y. didžiausio Lietuvos socialinių mokslų korifėjaus, veikalė yra noras lyginti „atsiliekančią“ lietuvišką realybę su „brandžia“ kapitalistine demokratinio pasaulio realybe. Šitokioje lyginimo trajektorijoje yra latentinis, ikirefleksyvus ideologijos matmuo: moderni demokratija bei kapitalizmas labiausiai išsivysčiusiose šalyse yra tas normatyvinis standartas, į kurią mes, lietuviai, turime orientuotis. Kad Lietuva daugeliu atžvilgiu yra atsilikusi nuo Vakarų Europos ar Šiaurės Amerikos, nekelia jokių abejonių. Tačiau pats pokomunistinis transformacijos diskursas, suponuojantis laikinumo bei buvimo tarp situaciją, yra problematiškas, nes neskatina kritiškai žvelgti į tą realybę, kurią matome kaip savo transformacijos tikslą. Tai taip pat suponuoja, kad didelė dalis Lietuvos socialinių ir politinių problemų egzistuoja kaip

tik dėl to, kad Lietuva netapo ar nepakankamai tapo brandžia liberalia demokratine kapitalistine šalimi¹. Be to, priėmus tokias prielaidas, Lietuvos socialiniai mokslai iš principo nieko originalaus pasaulio moksliniam diskursui pasiūlyti negali. Daugiausiai ką galime – tai sudominti pasaulio akademinę bendruomenę savo lietuviškos patirties analize, kuri ne tik orientuojasi į Vakarų Europai ar Šiaurės Amerikai gerai žinomą socialinę realybę, bet ir naudojami teorijomis, kurių mes dažnai net nedrįstame kritiškai įvertinti².

Ši normatyvinė nuostata lemia komunizmo ir socializmo teorijų ir praktikos analizę. Zenonas Norkus kritikuoja Karlą Marxą pirmiausia dėl to, kad šis savo ekonominiuose apmąstymuose norėjo panaikinti a) pirkimo ir pardavimo santykius, o kartu ir b) bet kokius rinkos santykius apskritai, teigdamas, kad bandymų „praktiškai įgyvendinti K. Marxo idėjas patirtis vienareikšmiškai parodė, kad be rinkos santykių žmonių ūkinės veiklos efektyvus koordinavimas bent kiek didesnėse socia-

linėse sistemose yra neįmanomas“ (p. 190). Su šiuo teiginiu, be abejo, nėra pagrindo nesutikti, tačiau kuo verta abejoti, tai Norkaus noras Marxą interpretuoti akcentuojant tai, kas pačiam Marxui, ypač jo ekonominei teorijai, nebuvo svarbiausia – detalus komunizmo ir socializmo funkcionavimo ekonominių principų aprašymas. Kaip tik tai, kad Marxas apie socializmą ir komunizmą „moksliškai“ nekalbėjo (priešingai nei manė sovietiniai propagandistai) arba bent jau perėjimas į socializmą ir komunizmą nebuvo adekvačiai aptartas, suteikia galimybę Marxo palikimą XXI amžiuje interpretuoti ne tiek kaip jo teorinės minties trūkumą, bet kaip tai, kas turi ir gali būti toliau tęsiama alternatyvios kritinės socialinės teorijos ir vaizduotės. Kad ir kaip bebūtų, Marxo reikšmė šiandien yra ne tiek jo utopiniai bei retoriniai svarstymai apie socializmą ir komunizmą, bet jo kapitalizmo analizė ir kritika. Šia prasme Zenono Norkaus skyreliai apie Marxą (6.1, 6.2 ir 16.1) yra ne tik per trumpi, bet juose pateikiama Marxo interpretacija labai abejotina, o vietomis ir netiksli.

Kaip tik tokie yra samprotavimai apie genetiškai nulemtą žmogaus prigimtį, kuri, anot Norkaus, yra nesuderinama su Marxo siūloma komunistine utopija (p. 189–190). Kad nuosavybės suvisuomeninimas negali pakeisti žmogaus prigimties, lygiai kaip jis negali būti užtektina sąlyga sukurti tam, ką Marxas 10 tezėje apie Feuerbachą pavadino socialine žmonia (gesellschaftliche Menschheit), yra tiesa. Tačiau kuo verta abejoti, tai Norkaus teiginiu, kad žmogaus, kaip biologinės rūšies, prigimtis prieštarauja socialinei santvarkai, kurioje būtų galima bent iš dalies realizuoti K. Marxo principą „iš kiekvieno pagal sugebėjimus, kiekvienam pagal poreikius“. Taip teigdamas bei priimdamas neoklasikinės ekonomikos metodologinio individualizmo bei racionalu-

¹ Plačiau apie tai žr. A. Bielskis „Ar būtų įmanoma išsiversti be „Vakarų“ sąvokos?“, *Kultūros barai*, 2004, Nr. 6. Pats Norkus teigia, kad ši pokomunistinė transformacija į liberalią konsoliduotą demokratiją ir rinkos kapitalizmą baigėsi Lietuvai ir kitiems Rytų ir Centrinės Europos kraštams įstojus į Europos Sąjungą ir NATO 2004 metais. Tikėkimės, kad *Kokia demokratija, koks kapitalizmas?* padės užbaigti šį Lietuvoje įsisenėjusį socialinių mokslų diskursą.

² Tai nereiškia, kad *Kokia demokratija, koks kapitalizmas?* ar juo labiau Norkaus darbai apskritai nedaug ką gali pasiūlyti pasaulio akademijai. Be to, tai nereiškia pokomunistinės transformacijos teorijų nereikšmingumo. Ši tezė – tai greičiau bendras pastebėjimas apie tuos lietuviško mentaliteto aspektus, kurie buvo būdingi ir Lietuvos socialiniams bei humanitariniams mokslams ir kurie trukdė ir didele dalimi tebetrukdo jiems įsilieti į pasaulinį akademinį diskursą. Mano nuomone, Norkaus veikalas būtų buvęs kur kas reikšmingesnis, jei būtų kritiškiau pažvelgta į paties „racionalaus“ kapitalizmo prigimtį bei svarbiausias jo teorijas.

mo sampratas, Norkaus svarstymai suponuoja, kad žmonės savo biologine prigimtimi yra greičiau egoistai nei altruistai³. Šis teiginys yra abejotinas, nes modernios evoliucinės biologijos tyrinėjimai demonstruoja kaip tik priešingą nuostatą, jog kooperacija ir altruizmas padeda žmonių bendruomenėms išlikti⁴. Beje, tai buvo pastebėta dar Charleso Darwino, kuris viename savo veikalų teigė, jog „gentis, kurios nariai (...) yra pasirengę vienas kitam padėti ir aukotis bendrajam gėriui, bus kur kas pranašesnė (*victorious*) už kitas gentis; ir tai bus natūrali atranka“⁵. Šis Marxo suformuluotas principas yra normatyvinis ir bent iš dalies gali būti įgyvendintas tokiose vietinėse bendruomenėse, kurios yra sąlyginai mažos, pasiturinčios, kur egzistuoja gerai funkcionuojančios bendrojo gėrio struktūros, o tokių bendruomenių individai praktikuoja žmonių klestėjimui būtinas dosnaus teisingumo, praktinės išminties ir kitas dorybes⁶.

Panašiai neteisis Norkus teigdamas, kad Marxas klydo tikėdamas, kad darbininkai neturi tėvynės (p. 526). Kaip tik dėl to, kad ka-

pitalas, kaip teisingai pastebi autorius, neturi sienų, darbas turi tapti internacionalus. Tai ir turėjo omeny Marxas, tad šis teiginys yra ne empirinis, atspindintis darbininkų realią padėtį XIX a., bet politinis-normatyvinis, t. y. projektuojantis tai, kokie darbininkai turi tapti, jei nori pasipriešinti globaliam kapitalui. Šiuo Marxo principu nuo pat Pirmojo Internacionalo laikų (kuriam, skirtingai nei teigia Norkus, Karlas Marxas, kartu su M. Bakuninu, vaidino centrinę ideologo vaidmenį), vadovavosi ir tebesivadovauja tarptautinis darbo judėjimas. Tiek Marxas, tiek gausybė darbo judėjimų teoretikų ir aktyvistų labai aiškiai pabrėžė ir pabrėžia, kad darbas privalo tapti globalus, jei nori efektyviai spausti kapitalą, kuris šiandien beveik išsilaisvino iš bet kokių nacionalinių suvaržymų.

Norkus, aptardamas gausybę totalitarizmo teorijų (7 ir iš dalies 8 skyriai), neakcentuoja to svarbaus fakto, kad totalitarizmo teorija bei retorika, įrodinėjanti „blogio imperijos“ pavojų „laisvam pasauliui“, buvo itin palanki JAV vykdomai imperialistinei politikai⁷. Šia prasme šios teorijos įtaka vešiesiems intelektualams bei viešajai nuomonei, ypač konservatyviai mąstantiems politikams (Ronaldas Reaganas), kurie priešinosi Šaltojo karo įtampos mažinimui, buvo panašiai ideologizuota kaip ir socialinė žiūra Sovietų Sąjungoje, kurią ji kritikavo. Šia prasme šis teorinis diskursas prisidėjo prie Šaltojo karo kurstymo bei Sovietų Sąjungos paranoizavimo, kuomet ypač Brežnevo laikais JAV be saiko ginklavosi, taip pat vėlėsi į karinius konfliktus Afganistane, Vietname, Artimuosiuose Rytuose ir t. t. Tad Šaltojo karo metu abiejų pusių socialinė-teorinė žiūra buvo labai ideologizuota, ir tai ypač pasakytina apie dalį totalitarizmo teorijų. Tai vėliau mini ir pats Norkus teigdamas, kad tota-

³ Teorinė altruizmo ir egoizmo priešmata man, kaip dirbančiam modernios aristoteliškos socialinės teorijos tradicijoje, yra nepriimtina ne tik dėl to, kad ji yra moderni, t. y. išplito tik Naujaisiais laikais (ypač ši priešmata išryškėjo klasikinėje Adam Smith politinėje ekonomijoje), todėl kalbėti apie ją kaip universalią priešpriešą reikštų istorinį anachronizmą. Be to, kur kas tikslingiau praktinį racionalumą bei racionalų elgesį analizuoti ne egoizmo *vs.* altruizmo, bet bendrojo gėrio koncepcijos kontekste. Kaip bebūtų, šioje recenzijoje ši priešmata yra tikslinga, ypač kalbant apie žmogaus prigimtį evoliucinės biologijos kontekste.

⁴ Žr., pvz., E. Sober & D. S. Wilson (1998). *Unto Others: The Evolution and Psychology of Unselfish Behavior*. Harvard University Press.

⁵ Charles Darwin (1871). *The Descent of Man and Selection in Relation to Sex*. New York: Appleton, 166 psl.

⁶ Plačiau apie tai žr. Alasdair MacIntyre (1999). *Dependent Rational Animals*. London: Duckworth, 11 skyrius.

⁷ Apie tai plačiau žr. David Harvey (2005). *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford: Oxford University Press.

litarizmo teoriją kai kurie teoretikai vertino kaip Šaltojo karo antikomunistinę propagandą.

Knygoje išsamiai aptariama Sovietų Sąjungos, komunistinės Kinijos bei Rytų ir Centrinės Europos ūkinė ir politinė sistema, jos degradacija bei suirimas paskutiniais Michailo Gorbačiovo *perestroikos* metais. Visa tai sudarė sąlygas išėjimui iš sovietinio, jugoslaviško ir kiniško komunizmo (IV dalis). Skaitydami daug sužinome apie išėjimo iš komunizmo kelius bei tipus (kontinuacinės, restitucinės, imitacinės ir inovacinės išėjimo orientacijos). *Kokia demokratija, koks kapitalizmas?* akcentuojama, kad Rytų Europoje vyraujanti išėjimo orientacija buvo imitacinė-restitucinė, t. y. imituojanti „Vakarų“ politines ir ekonomines institucijas, viena vertus, bei siekiama atkurti ikikomunistinės socialinės sąrangos bruožus, kita vertus. Tik nedaugelis kraštų (pirmiausia Kinija ir Slovėnija) pasuko inovacinės orientacijos keliu, kurio metu palaipsniui buvo bandoma sukurti rinka grįstą ekonominį bei politinį režimą, nebandant besąlygiškai paklusti Pasaulio Banko ir Tarptautinio Valiutos Fondo ekspertų brūkams neoliberalioms reformoms. Tačiau jei Kinijos išėjimas iš planinės ekonomikos buvo ekonomiškai neskausmingas (jos BVP rodikliai laipsniškų reformų metu nenukrito, bet nuolat augo), tai Rytų ir Centrinėje Europoje ekonominė transformacija reiškė dramatišką BVP ir gyvenimo standartų kritimą. Kaip bebūtų, Rytų Europoje, t. y. bent jau tuose kraštuose, kurie įstojo į Europos Sąjungą, buvo sukurta konsoliduota liberali demokratija, tuo tarpu Kinijoje vis dar išlieka autoritarinis pseudokomunistinis režimas. Rytų Europos transformacija buvo kur kas radikalesnė, o ekonominis nuosmukis, anot Norkaus, buvo neišvengiamas pirmiausia dėl morališkai ir technologiškai pasenusios pramonės įmonių bei šoko terapijos neadekvatumo.

VI knygos dalyje aptariamos svarbiausios kapitalizmo Karlo Marxo, Maxo Weberio, Josepho Schumpeterio, Karlo Polanyi, Johno Maynardo Keyneso ir kitų teorijos, taip pat vadybinis, fordistinis, koordinuotas bei liberalus kapitalizmas. Šioje dalyje vyrauja minėtų teorijų referavimas bei kapitalizmo tipų aprašymas, vengiant jų kvalifikuoto vertinimo. Nelabai aišku, ar tai daroma sąmoningai, t. y. laikantis veberiško vertinamojo bei mokslinio-deskriptyvaus diskurso atskyrimo, ar greičiau dėl to, kad tiesiog vengiama prisiimti teoriškai artikuliuotą poziciją šių teorijų atžvilgiu. Kad ir kaip būtų, skirtingų, o kartais viena kitai prieštaraujančių kapitalizmo teorijų neutralus referavimas verčia skaitytoją abejoti šios dalies baigtumu. Ji baigiama įvairių kapitalizmo formų tipologija, akcentuojant A. Hallo ir D. Soskice'o liberalios rinkos ekonomikos (LRE) ir koordinuotos rinkos ekonomikos (KRE), kaip dviejų RAK idealių tipų, svarbą. Teorinis ginčas tarp socialiai orientuotos KRE ir individualistinės LRE lieka neišspręstas. Panašiai Norkus išlieka neutralus libertarinės ir socialinės liberalios demokratijos kokybės klausimo atžvilgiu teigdamas, kad aukšta demokratijos kokybė gali būti pasiekta abejuose demokratijos tipuose (p. 471).

Mano nuomone, paskutinysis 21 skyrius yra geriausia *Kokia demokratija, koks kapitalizmas?* dalis. Joje visiškai atsiskleidžia Norkaus teorinė branda, įgalinanti autorių tiksliai, analitiškai ir kvalifikuotai įvertinti bei apibendrinti gausią teorinę bei empirinę milžiniškos studijos medžiagą. Šiame skyriuje skaitytojas pagaliau sulaukia ir paties autoriaus aiškios pozicijos, kuri, ačiū Dievui, yra palanki socialiai orientuotam, skandinaviškam, slovėniškam koordinuotos rinkos kapitalizmui, o ne, kaip tai pavadino Susan Strange, kazino tipo neoliberaliam kapitalizmui. Norkus itin kinamai parodo, kad neoliberalaus kapitaliz-

mo apologetų teiginiai, kad ekonomiškai atsilikusiuose kraštuose rinkos dereguliacija, mokesčių ir viešojo sektoriaus mažinimas nebūtinai sukuria stabilią ekonominę sistemą. Priešingai tokia ekonominė politika greičiau neišvengiamai bloškia juos į periferinį arba pusiau periferinį laukinį kapitalizmą, kuris daugių daugiausiai ką gali pasiūlyti pasaulinėms rinkoms – tai pigią darbo jėgą ir negrižtamai senkančius natūraliuosius išteklius. Norkus taip pat suabejoja šiandien Lietuvoje tapusia tiesioginio ryšio tarp FDI (*foreign direct investment*) ir valstybės ekonominio konkurencinumo dogma parodydamas, kad toli gražu ne bet kokios ir ne bet kaip atėjusios užsienio kapitalo investicijos yra naudingos kuriant ekonominę krašto gerovę.

Didžiausias *Kokia demokratija, koks kapitalizmas?* trūkumas, vertinant ją kritinės socialinės teorijos kontekste, slypi autoriaus normatyvinėje veberiškoje prielaidoje, jog racionaliausia ir todėl šiandien priimtinausia ekonominė sistema – tai „racionalus“ antrepneriškas kapitalizmas. Nyčėjiška-veberiška racionalumo samprata, aptarta ankstesniame Norkaus veikale⁸, neįtikina, nes redukuoja racionalumą išimtinai į tikslinį/instrumentinį racionalumą (arba bent jau tokia racionalumo samprata vyrauja veberiškoje ekonomikoje). Tokiu būdu besaikis pelno maksimizavimas, kurį akcentuoja veberiška „racionalaus“ biurokratinio kapitalizmo samprata, darosi racionalus. Aristoteliška teleologija bei praktinio racionalumo samprata neigia tokį instrumentinį racionalumą kaip racionalų, jei tokio „racionalumo“ skatinama socialinė ir ekonominė veikla ardo bendrojo gėrio ekonomines ir socialines struktūras. Taip suprastas racionalumas yra iš esmės intersubjektyvus ir „ben-

druomeniškas“ kaip tik dėl to, jog praktinis racionalumas nėra natūrali duotybė ar abstraktus idealus tipas, bet yra ugdomas dėl moralinio lavinimo. Aristoteliui, panašiai kaip Sokratui ir Platonui, būti praktiškai racionaliam buvo neįmanoma nesant teisingam, drąsiam ar susivaldančiam. Kaip tik pastaroji yra tokia reikšminga samprotavimuose apie ūkinę veiklą, kuri neturi ir negali būti atsiejama nuo kitų žmoniškų veiklų, vadinasi, turi išlikti normatyvinės socialinės teorijos dalimi. *Pleonexia* – noras kaupti ir turėti vis daugiau kiek įmanoma efektyviau eksploatuojant aplinką ir kitus – yra centrinė veberiško „racionalaus“ kapitalizmo dorybė, tuo tarpu Aristoteliui tai buvo neteisingumo ir besaikiskumo yda.

Tad ko šiandien iš tikrųjų reikia – tai alternatyvios normatyvinės socialinės teorijos, kuri nebūtų grįsta neoklasikinėje ekonomikoje aptinkama siaura racionalaus pasirinkimo ribinės naudos teorija ar paranojiška Johno Nasho tipo žaidimo teorija, o žmonių kooperaciją akcentuojančia praktinio racionalumo samprata. Vienas iš tokios socialinės teorijos kertinių dalių būtų normatyvinė teorija, galinti išsamiai artikuliuoti individualaus ir bendruomeninio gyvenimo klestėjimo sąlygas. Kaip tik tokios normatyvinės filosofinės teorijos pagrindu būtų galima imtis kurti postneoklasikinę ekonominę teoriją.

Norkaus lengvabūdiškai nurašomas socializmas, kurį jis išimtinai supranta tik kaip sovietinio arba jugoslaviško tipo suvisuomenintų gamybos priemonių ekonomiką, kontroliuojamą vyriausybės centrinės planinės žinybos, gali ir turi būti iš naujo perinterpretuojamas. Šia prasme nepavykęs Sovietų Sąjungos „socializmas“⁹ yra reikšmingas, pana-

⁸ Žr. Zenonas Norkus (2004). *Max Weber ir racionalus pasirinkimas*. Vlnius: Margi raštai, II ir III daly.

⁹ Kautės čia reiškia, kad Sovietų Sąjungos „socializmas“ nebuvo joks socializmas. Apie tai plačiau žr. Gintaras Mitrulevičius (2008). „Ar buvo SSRS socializmas?“, *Gairės*, 2007, Nr. 9-10, 2008 Nr. 1, 5, 9.

šiai kaip reikšmingos istorinės klaidos – iš jų galima ir būtina mokytis. Norkaus *Kokia demokratija, koks kapitalizmas?* yra naudinga kaip tik šia prasme, t. y. ne kaip siūlanti pozityvią ekonominę ir politinę teoriją, bet kaip pateikianti fantastiškai išsamią ir gilią sovietinio marksistinio-lenininio komunizmo kritiką.

Socializmą, kaip ekonominį fenomeną, plačiausia šio žodžio prasme, būtų galima apibrėžti kaip gamybinių santykių demokratizavimą. Kuo daugiau gaminantys produkciją darbininkai dalyvauja įmonės valdyme, kuri betgi išlieka ekonomiškai produktyvi, tuo labiau tokia įmonė gali būti laikoma socialistine. Socializmą šia prasme galime laikyti kaip tokią socialinę sąrangą, kuri kiek įmanoma daugiau įgalintų piliečius iki galo išreikšti savo potencialumą dalyvaujant ekonominėje veikloje kaip kooperacinėje praktikoje¹⁰, kuri įgalintų žmogiškų intelektualinių ir moralinių galių kultivavimą. Deja, nei amerikietiška, nei britiška ar juo labiau lietuviška kapitalizme tai neįmanoma. Šiandien didžiąją

dalį „brandžių“ kapitalistinių visuomenių politinius režimus, kuriuose susiformavo gili liberalios demokratijos ir rinkos kapitalizmo simbiozė, galima pavadinti tiesiog oligarchijomis. Klasikinė politinė teorija pateikia labai paprastą oligarchijos apibrėžimą – tai mažumos turtingųjų politinė valdžia. Šiandien oligarchijomis yra ne tik tokios šalys kaip JAV, Britanija, Rusija ar Italija, bet ir Lietuva, Prancūzija ar Lenkija. Labai gaila, bet šiandien vykstantys globalizacijos procesai, pirmiausia spaudžiant globaliam kapitalui, lemia oligarchijų daugėjimą. Pokario socialinės partnerystės dėka sukurta gerovės valstybė Vakarų Europoje žingsnis po žingsnio yra išmontuojama neoliberaliai nusiteikusių politikų, kurie jau kelis dešimtmečius iš eilės suteikia vis palankesnes sąlygas kapitalui, didžiausią mokesčių našta užkraudama eiliniams vidurinės ar darbininkų klasės žmonėms. Tad klausimą, kurį turime kelti, yra ne „Kokia demokratija, koks kapitalizmas?“ bet „Kodėl kapitalizmas, kur demokratija?“

Andrius Bielskis

¹⁰ Praktika čia suprantama Alasdair MacIntyre prasme. Žr. *After Virtue* (London: Duckworth, 1985), p. 187.